

Шахов В. І. Професійна ідентичність психолога як складова його професійної самосвідомості / В. І. Шахов, В.В. Шахов

В.І.Шахов
В.В.Шахов

У статті на основі аналізу сучасних психологічних концепцій професійної ідентичності обґрунтовується її сутність як структурного компонента професійної самосвідомості, з'ясовуються психологічні особливості становлення професійної ідентичності в процесі підготовки психологів у ВНЗ, визначаються ключові етапи становлення професійної ідентичності в студентському віці.

Ключові слова: самосвідомість, професійна самосвідомість, ідентичність, професійна ідентичність, соціо професійна ідентичність психолога, образ Я.

PROFESSIONAL IDENTITY OF THE PSYCHOLOGIST AS A
COMPOSITION OF ITS PROFESSIONAL SELF-IDENTITY

V.I.Shakhov
V.V.Shakhov

In the article, based on the analysis of modern psychological concepts of professional identity, its essence as a structural component of professional self-awareness is substantiated, psychological peculiarities of the formation of professional identity in the process of preparation of psychologists in higher educational institutions are determined, the key stages of formation of professional identity in the student's age are determined.

Professional self-awareness is formed on the basis of the correlation of the image of the profession with those knowledge that a person has about himself.

In today's scientific circle there is no single definition of the concept of identity. The most widespread is the idea that under the identity one should understand the final result of the active process, which reflects the vision of the subject himself, his unique path of development, accompanied by a sense of identity to himself, integrity and certainty. The structure of the professional identity is multicomponent, which most often distinguishes its components as meanings, prototypes, and values as the foundation of the I-image.

Realized professional identity is characterized by high degree of readiness of regulatory and semantic principles of behavior, mastery of professional experience, inclusion in the professional environment, awareness of yourself as a specialist.

There are several factors that influence the formation of students' professional identity. Among the most important criteria is motivation-value. He characterizes the attitude of students to work, interest in their future professional activities, the integration of the norms and values of the profession in itself and includes an active desire for self-development, self-education

Key words: self-consciousness, professional self-consciousness, identity, professional identity, socioprofessional identity of a psychologist, image of self.

Людина стає "цілком людиною", коли усвідомлює свою ідентичність. Ідентичність є психічним компонентом самосвідомості, що формується й існує в суспільстві. Ми знаємо, хто ми, усвідомлюємо свою ідентичність у світі людей, професій, націй.

Переживання ідентичності актуалізується і в професійній освіті. Система підготовки фахівців будь-якого рівня передбачає формування їхньої професійної самосвідомості. Для особистості професійна самосвідомість особливо важливого значення набуває в період професійної адаптації. На даному етапі професійного становлення відбувається "примірка" професійної самосвідомості до професійної діяльності, внаслідок чого або людина розуміє, що це її професія, або ж залишається терпіння, постійний дискомфорт і як наслідок – відторгнення й нове коло пошуку.

Психологічні дослідження показують, що специфіка професійної діяльності накладає відбиток не тільки на безпосередні професійні мотиви, цінності та настанови, а й докорінно перебудовує всю мотиваційно-ціннісну структуру особистості фахівця. При цьому даний процес розпочинається ще на етапі професійного навчання, задовго до включення у власне самостійну професійну діяльність [10].

Метою даної статті є дослідження професійної ідентичності як структурного компонента професійної самосвідомості, обґрунтування її сутності та з'ясування особливостей становлення професійної ідентичності в процесі підготовки майбутніх психологів у ВНЗ.

У психологічному середовищі поняття ідентичності вперше з'являється наприкінці XIX століття. У 1890 році американський психолог У. Джеймс, аналізуючи поняття самості, вказав на три її аспекти: фізичне Я, соціальне Я і духовне Я (власне особистість).

Сам термін «ідентичність» у психологічній науці пов'язують з іменами психоаналітиків – З. Фрейдом і Е. Еріксоном. Останній, будучи продовжувачем концепції З. Фрейда, вважав, що під ідентичністю слід розуміти певне внутрішнє,

що складає фундамент психічної структури індивіда. Ідентичність за Е.Еріксоном, є відчуття цілісності, тотожності самому собі, усвідомлення перманентності свого існування. Ідентичність має на увазі схожість з іншими і в той же час усвідомлення своєї унікальності [12].

Дж. Марсія, учень Е. Еріксона, подає своє визначення ідентичності як «внутрішньої самостворюючої динамічної організації потреб, здібностей, переконань та індивідуальної історії» [13]. Займаючись дослідженнями підлітків, він установив, що ідентичність проявляється через певні зразки розв'язання проблем. Таким чином, структура ідентичності підлітків складається на основі розв'язання певних життєвих завдань, таких як вибір місця навчання, професії тощо. Поступово підліток дедалі більше усвідомлює свої здібності, можливості, цілеспрямовано вибудовує вектор свого подальшого розвитку і формує осмисленість свого життя.

Представники іншої школи – символічного інтеракціонізму – дещо по-іншому розглядають проблему ідентичності. Так, Ч. Кулі висловлює ідею, згідно з якою індивід конструює власну ідентичність на основі сприйняття інших людей, їхньої поведінки під час контакту з ними (дзеркальне Я). Автор зазначає, що всі без винятку коли-небудь відчували себе як сприйманого й оцінюваного іншими людьми. Ч. Кулі вважав, що людина вдивляється в уявлення інших щодо неї самої як у дзеркало, на підставі чого вона формує думку щодо себе. При цьому, зазначав науковець, цілком реальною є небезпека викривленого тлумачення думок інших щодо себе.

Когнітивні психологи запропонували теорію соціальної ідентичності, яка знайшла чимало прихильників у зарубіжній психології. Згідно з даним підходом, ідентичність виступає як специфічна когнітивна структура, в якій вирізняються два пласти: особистісний та соціальний. Перший рівень передбачає тотожність собі, яка визначається в категоріях фізичних, розумових, етичних; другий передбачає ідентичність певної соціальної групи (релігійної, статевої, етнічної, політичної тощо).

Прихильники даного підходу стверджують, що будь-який індивід прагне до підвищення самоповаги, підтримки позитивного Я образу, а також до

позитивної суспільної оцінки, чим пояснюється конкуренція та міжгрупові конфлікти.

У радянській науці поняття «ідентичність» стало широко використовуватися в гуманітарних науках наприкінці 70-х років минулого століття.

Термін «ідентичність» включає в себе особистісну, етнічну, професійну, гендерну та інші види ідентичності. За визначенням Л. Шнейдер, ідентичність становить собою складний феномен, складну психічну реальність, що включає в себе міфологічні та актуальні рівні свідомості, індивідуальні та колективні, онтогенетичні та соціогенетичні засади [11].

Нині в психології відсутнє єдине визначення поняття професійної ідентичності. В рамках вітчизняної науки також не існує загальноприйнятої дефініції, за винятком того, що більшість дослідників сходяться на тому, що професійна ідентичність є складним, інтегративним і багатовимірним явищем.

У сучасній психології найбільш глибоко опрацьованою є концепція професійної ідентичності, розроблена Л. Шнейдер, і присвячена вона розвитку, структурі, а також умовам становлення професійної ідентичності.

Аналізуючи підхід Л. Шнейдер з проблеми становлення професійної ідентичності, можна відзначити такі її особливості.

По-перше, під ідентичністю розуміється кінцевий результат активного процесу, який відображає бачення суб'єктом самого себе, свого унікального шляху розвитку, що супроводжується відчуттям тотожності самому собі, цілісності та визначеності. Це дозволяє діяти суб'єкту послідовно, оскільки він сприймає своє існування як досвід безперервного осмислення, єдності своїх уявлень про майбутнє і реалізації себе в повсякденному житті [11].

По-друге, описуючи структуру професійної ідентичності, автор виділяє такі її складові як сенси (як основа самовизначення і самоорганізації), прототипи (як базис персоналізації), а також цінності як фундамент образу Я.

І, нарешті, по-третє, реалізована професійна ідентичність характеризується високим ступенем готовності регуляторних і смислових основ поведінки,

оволодіння професійним досвідом, включеністю в професійне середовище, усвідомленням себе як фахівця.

Професійна самосвідомість формується на основі співвіднесення образу професії з тими знаннями, які є у людини щодо себе.

За визначенням самосвідомість – це цілісна оцінка себе самого як суб'єкта діяльності. Самосвідомість формується на певному шаблі розвитку особистості під впливом способу життя, яке вимагає від людини самоконтролю власних вчинків і дій, прийняття повної відповідальності за них.

Розглядаючи професійну самосвідомість як частину самосвідомості, вбачаємо в ній усвідомлення особистістю своєї психіки, розумового та фізичного розвитку, розуміння вимог різних професій до людини й адекватне співвіднесення себе з конкретними професійними вимогами [9].

Наприклад, у нашому дослідженні [8], де вивчалися студенти-психологи і студенти-педагоги, були виявлені відмінності за характером мотивації, будовою тимчасової перспективи, структури та змісту ціннісних мотивацій, характеру соціальної настанови по відношенню до дитини.

Зручну методичну базу для емпіричного вивчення "ядра" професійної свідомості утворює сукупність методів експериментальної психосемантики. Зокрема, в дослідженнях В. Петренко апробовані психосемантичні методики стосовно сфери сприйняття професій. Метою дослідження була реконструкція однієї з форм соціальних стереотипів – образів-типажів.

Професійним типажем-стереотипом В.Петренко називає персоніфікований образ самої професії або узагальнений образ типового професіонала [4].

Будучи засобом категоризації іншої людини, соціальний стереотип може виступати й еталоном, мірилом самосвідомості. Якщо запропонувати людині, для якого професійна діяльність є провідною, що задає сенс його життя, оцінити образ свого "Я" (наприклад, за допомогою шкал семантичного диференціалу) і образ людини її професії, то ці два описи будуть близькими, тобто будуть мати подібні конотативні значення. Це демонструє включеність образу нашого "Я" в образ нашої професії. Образ "Я" поширюється, генералізується на сфері особистісно значущій для суб'єкта, в тому числі і на його професію, інакше

кажучи, образ професії передбачає частку характеру, здібностей, інтересів людини.

У дослідженні В. Петренко здійснено реконструкцію уявлень про образ "типового студента", професія якого відрізняється від майбутньої професії самих випробовуваних, і оцінка "типового студента своєї професії", професійного автостереотипу. Внаслідок цього було виявлено "ефект центрації", своєрідну упередженість випробовуваних до типажу-стереотипу, під який потрапляють вони самі, вплив професійної приналежності досліджуваних студентів на ступінь когнітивної складності використовуваних ними стереотипів у сприйнятті професій.

Проведене дослідження продемонструвало деяку привілейовану роль автостереотипу як системи відліку під час опису й оцінки інших людей. У рамках побудови семантичних просторів ефект центрації проявляється в домінуючому використанні уніполярних факторів, де точкою відліку є власний автостереотип. Стереотипи як одна з подібних, емоційно насичених форм значень, очевидно, розвиваються в ході навчання і розвитку індивіда і від окремих ізольованих еталонів–типажів піднімаються до рівня системно організованої "імпліцитної теорії особистості", що наближається до понятійного мислення, проте існує як у вербальній, так і в образній формі [4].

В цьому контексті цікавими є підсумки дослідження структури професійної самосвідомості італійських психологів, виконані на початку 80-х років ХХ століття під керівництвом А. Пальмонарі. Виявилось, що структура уявлень психологів щодо психології задана двома ортогональними вісями. Перша визначена бінарною опозицією суспільства й індивіда як найбільш адекватних об'єктів психологічного дослідження та впливу, друга утворена протиставленням професійної компетентності, методичної грамотності, з одного боку, й особистісних здібностей, внутрішнього покликання – з іншого, що розглядаються як стратегія та інструмент психологічного "втручання" в життя.

Ставлення до контексту і способу такого "втручання" визначає тип соціо професійної ідентичності психолога.

Отримані дані засвідчують наявність чотирьох основних типів ідентичності, відповідних квадрантам, утвореним названими вісями. Представники, що належать до першого типу квадранту, вважають, що психолог повинен перш за все виявити й усунути соціальні корені людських страждань, іншими словами, включившись у активну політичну боротьбу, сприяти зміні провокативних обставин. Подібне служіння суспільству вимагає шліфування персональних чеснот за допомогою освіти. Прихильники другого типу ідентичності (другий квадрант), також вважають, що головне завдання психолога – це пізнання і перетворення соціальної реальності як умови створення гідного існування кожного, але головним способом такого впливу називають використання професійних технік і методик. Психологів третього і четвертого типу ідентичності (відповідно 3 і 4 квадранти) зближує переконаність у тому, що єдиним доступним об'єктом психологічної допомоги є окрема людина в системі конкретних міжособистісних зв'язків. Однак одні з них вважають себе швидше психоаналітиками, робочим органом яких є їхня власна особистість, інші ж, не відкидаючи психотерапію, називають себе клінічними психологами, зобов'язаними володіти набором технік психодіагностики і корекції. Отже, в першому випадку прототипом соціо професійної ідентифікації виступав образ політично активного борця, у другому – міждисциплінарного експерта, що діагностує соціальні проблеми і накреслює шляхи їх розв'язання, в третьому – психоаналітика, який за допомогою психотерапії полегшує страждання пацієнта, в четвертому – клінічного психолога, який професійно сприяє подоланню індивідуальних труднощів [цит. за [8]].

Таким чином, професійна ідентичність у рамках цього підходу еквівалентна самосвідомості або безпосередньо виводиться з неї.

А. Бондаренко в контексті розв'язання проблеми професійної підготовки виходить з того, що цілісна сукупність усіх суспільних і функціональних зв'язків, ланкою реалізації яких є фахівець, включає в себе три рівні репрезентації, прояви його як агента і / або суб'єкта діяльності в системі суспільних відносин. Ці рівні виокремлені ним за критеріями соціального нормування, що впливає з: а) характеру суспільних відносин; б) виробничих

функцій; в) суб'єктивного (психологічного) прояву персоніфікованих соціальних відносин.

Перший рівень представлений інституційно-рольовим рівнем функціонування фахівця, що включає в себе ланки: держава – інститут – роль. Цей рівень передбачає світоглядне самовизначення фахівця, формування у нього стійкої системи цінностей, що відповідає професійному етикету діяльності.

Другий рівень аналізу має своєю відправною точкою власне виробничий, "технологічний" аспект галузі суспільного виробництва. Він представлений ланками: виробництво–підприємство–функція. Цей рівень передбачає власне технологічне, кваліфікаційне самовизначення фахівця, становлення професійної компетентності.

Третій рівень включає в себе психологічно задані ланки: соціум – група – Я. Цей рівень передбачає особистісне самовизначення, персоналізацію [2].

Багаторівнева концепція А. Бондаренко, на наш погляд, збирає в єдине ціле різні види підготовки фахівця і його самовизначення, накреслює шляхи їх реалізації. Однак при цьому "вислизає" суть професійної ідентичності, не вимальовується її конкретно-науковий зміст.

Ф. Шарп розробила й апробувала гештальт-модель для побудови ефективної роботи з професіоналами, які працюють з людьми. Модель сфокусована на тих елементах, які необхідні для поліпшення якості роботи і для отримання більш позитивного досвіду як для професіоналів, так і для тих, хто користується їхньою роботою. Вона назвала свою модель «Твердою Підставою» і виділила її складові. Ф. Шарп вважає, що «Тверда Підстава» створюється, коли ЩО (мета і завдання), ЯК (процес) і КОМПЕТЕНТНІСТЬ (статус, роль, навички і знання) є конгруентними [цит. за [11]].

На думку Л. Шнейдер, сутність «Твердої Підстави» є синонімічною щодо поняття професійної ідентичності. В свою чергу вона припускає наявність трьох конгруентних складових професійної ідентичності: сенсу (що і навіщо), інтеракцій (як і з ким) і форми (в якому вигляді), які є близькими аналогами елементів, виділених Ф. Шарп, але не їх еквівалентами [11].

Звертаючись до поглядів Ю. Поваренкова, який розглядає професійну ідентичність у контексті концепції професіоналізації особистості, можна виділити такі її особливості [5].

По-перше, автор розглядає професійну ідентичність у контексті того, наскільки значущою є професія для індивіда з точки зору задоволення своїх потреб (матеріальних, соціальних, духовних) і своєї самореалізації.

По-друге, дослідник говорить про те, що професійна ідентичність реалізується в різних формах:

- як стан цілісного переживання своєї професійної ідентичності;
- як основний тренд і критерій розвитку суб'єкта як професіонала;
- і, нарешті, як певна функціональність людини на шляху її професійного становлення, спрямованого на досягнення професійної ідентичності.

По-третє, Ю. Поваренков розглядає професійну ідентичність як критерій розвитку суб'єкта як професіонала, що свідчить про прийняття: 1) себе як фахівця; 2) певної сфери діяльності як способу задоволення потреб і реалізації себе; 3) ціннісно-нормативних характеристик певної професійної сфери.

Варто відзначити також і точку зору Ю. Поваренкова щодо проблеми динаміки становлення ідентичності студентів. Він виділяє декілька стадій: 1) шкільна ідентичність, яка є характерною для першокурсників; 2) навчально-академічна ідентичність, що проявляється на другому, третьому і четвертому курсах; 3) власне професійна ідентичність (четвертий і п'ятий курси; надалі відбувається безпосередньо в ході професійної діяльності). Відзначається, що перехід від однієї стадії до іншої супроводжується кризою професійного навчання.

У. Родигіна на основі існуючих у наукових колах визначеннях, пропонує власну дефініцію професійної ідентичності. «Це частина професійного Я, яке містить уявлення людини про себе як про фахівця, що належить до певної професійної групи (з певними нормами і цінностями), і переживає через це позитивні емоції і почуття, що має модель для ототожнення, здатної на основі цього прогнозувати своє професійне майбутнє і самостійно приймати професійні рішення» [6].

В емпіричних дослідженнях були отримані дані, які засвідчують про те, що професійна ідентичність, будучи результатом особистісного і професійного становлення, проявляється на досить високому рівні оволодіння професією [6; 8]. Так, згідно з дослідженнями в галузі вікової психології, суб'єкт ідентифікує себе зі своєю професією, як правило, в проміжку між ранньою та пізньою зрілістю (30 – 65 років) [7].

З іншого боку, в науковій літературі наведено достатньо даних, проаналізувавши які, можна зробити висновки, що процес становлення професійної ідентичності розпочинається у вищому навчальному закладі. Так, наприклад, Ю. Поваренков, як уже зазначалося вище, виділяє три стадії становлення професійної ідентичності, які беруть свій початок з першого курсу навчання у вищих навчальних закладах і закінчуються вже в процесі професійної діяльності [5].

Зокрема, У. Родигіна в своїх роботах зазначає, що професійну ідентичність професіонала і професійну ідентичність студента не можна розглядати як єдине явище. При цьому між ними існує спадкоємний характер зв'язку [6]. Автор вважає, що сучасна психологія не проводить досить чіткої грані між цими двома феноменами. У зв'язку з цим науковець робить спробу виявити їх відмінності, а також визначити специфіку явища професійної ідентичності студентів.

Отже, професійна ідентичність студента, на думку У. Родигіної, є «єдністю уявлень щодо себе, емоційних переживань і усвідомленої активності, пов'язаних з оволодінням професією, на основі якого з'являється почуття тотожності з самим собою як майбутнім фахівцем. Система уявлень щодо себе в рамках професійної ідентичності студента містить уявлення про себе як про майбутнє фахівця (що належить до певної професійної групи), про свої професійні та навчально-професійні цілі, про свої можливості під час реалізації цих цілей [6].

У більшості робіт, присвячених досліджуваному феномену, ідентичність визначається як результат певного процесу самопізнання, ототожнення тощо [11]. Звідси можна зробити висновок, що професійна ідентичність студентів формується в умовах навчального процесу як кінцевий результат, який залежить від суб'єктивної значущості для студента освоюваної професії.

Студент вишу і фахівець розрізняються за кількома ознаками, серед яких заняття дещо відмінними один від одного видами діяльності. Якщо студент присвячує свій час навчальній діяльності, то працюючий фахівець – трудовій. Студент реалізує потребу в навчанні, фахівець – у праці. Різниця за програмними цілями полягає в формуванні професійної компетентності у студента, і реалізація цієї компетентності у трудовій діяльності у професіонала.

Іншими словами, умови розвитку професійної ідентичності у студентів і працюючих професіоналів розрізняються.

Посилаючись на праці А. Вербицького, У. Родигіна обґрунтовує помилковість зведення професійної ідентичності фахівців і професійної ідентичності студентів до єдиного феномену. При цьому розглянуті такі протиріччя між професійною і навчальною діяльностями.

Невідповідність між абстрактним характером навчальної діяльності (тексти, схеми, програми операцій і дій) і реальним предметом майбутньої професії, де знання включені в контекст виробничих ситуацій і процесів.

Якщо в процесі професійного навчання знання «розбиті» за навчальними блоками, то в професійній діяльності суб'єкт використовує їх в рамках єдиної системи знань.

Протиріччя між характерним для професійної праці залученням всієї особистості фахівця в творчий процес розв'язання нестандартних завдань і опорою, в першу чергу, на процеси сприймання, уваги і пам'яті, що є характерним для класичного університетського навчання.

Невідповідність між пасивною роллю студента, відведеній йому в класичній формі навчання (студент розв'язує поставлені викладачем завдання), і принципово ініціативною в предметному і соціальному сенсі позицією фахівця в праці, якому нерідко доводиться приймати рішення в ситуації невизначеності, висувати гіпотези, розробляти нові технології. У навчальній діяльності суб'єкт звернений у минуле, до досвіду людської спільноти, тоді як професійна діяльність передбачає орієнтацію на майбутній зміст діяльності.

Способи організації навчально–пізнавального процесу не відповідають формам професійної діяльності фахівців, незважаючи на те, що відповідно до

діяльнісної теорії засвоєння, вони повинні мають бути адекватними одне одному, якщо ставиться мета оволодіння діяльністю.

Таким чином, твердження про неадекватність ототожнення професійної ідентичності фахівця і студента має під собою досить міцний ґрунт, і, отже, ці два феномени є самобутніми психологічними явищами, розглядати які необхідно окремо.

На думку Г. Аксьонової, яка вивчала студентський період життєдіяльності, на ставлення студентів до навчально-професійної діяльності впливає так звана суб'єктна позиція [1]. Автор дає визначення, згідно з яким під суб'єктною позицією слід розуміти багатшарову цілісну систему, яка структурно об'єднує в собі різні елементи і варіанти взаємодії між цими елементами. Структура даного утворення складається з регулятивно-діяльнісного, блоку відношення і, нарешті, мотиваційно-діяльнісного, який є провідним. Зміст останнього компонента структури суб'єктної позиції студента включають у себе усвідомлений вибір професії, спрямованість на особистісну та професійну самореалізацію, стійкий інтерес до предметів, що викладаються у ВНЗ, особливо профільних.

Висновки. Таким чином, проведений аналіз особливостей формування професійної самосвідомості студентів дозволяє зробити деякі узагальнення.

Професійна самосвідомість формується на основі співвіднесення образу професії з тими знаннями, які є у людини щодо себе.

У сучасному науковому обігу відсутня єдина дефініція поняття ідентичністю. Найбільш поширеною є думка, що під ідентичністю слід розуміти кінцевий результат активного процесу, який відображає бачення суб'єктом самого себе, свого унікального шляху розвитку, що супроводжується відчуттям тотожності самому собі, цілісності та визначеності. Структура професійної ідентичності є багатокомпонентною, де найчастіше виокремлюють такі її складові як сенси (як основа самовизначення і самоорганізації), прототипи (як базис персоналізації), а також цінності як фундамент образу Я.

Реалізована професійна ідентичність характеризується високим ступенем готовності регуляторних і смислових засад поведінки, оволодіння професійним досвідом, включеністю у професійне середовище, усвідомлення себе як фахівця.

Існує декілька факторів (критеріїв), що впливають на формування професійної ідентичності студентів. Серед найважливіших критеріїв – мотиваційно-ціннісний. Він характеризує ставлення студентів до праці, інтерес до своєї майбутньої професійної діяльності, інтеграцію в собі норм та цінностей професії і включає активне прагнення до саморозвитку, самоосвіти та самовиховання.

Література:

1. Аксенова Г.И. Формирование субъектной позиции учителя в процессе профессиональной подготовки : диссертация ... доктора педагогических наук : 13.00.01 – Москва, 1998 – 448 с.
2. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика. (Учеб. пособие для студентов ст. курсов психол. фак. и отд-ний ун-тов). – К.: Укртехпрес, 1997. – 216 с.
3. Введение в практическую социальную психологию. Учебное пособие для высших учебных заведений / Под ред. Ю. М. Жукова, Л. А. Петровской, О. В. Соловьевой. 2–е, испр. изд. М., 1996. – 346 с.
4. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания. – М. Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
5. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поварёнков. - М.: Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
6. Родыгина У. С. Профессиональная идентичность студента как психологический феномен // Психологическая наука и образование. – 2007. – С.131-135.
7. Сапогова Е. Е. Психология развития человека. Учебное пособие Издательство: Аспект Пресс, 2005, – 460 с.
8. Шахов В.В. Психологічні особливості соціально–рольової ідентифікації майбутніх психологів в умовах студентської групи / Розвиток особистості майбутнього психолога в умовах трансформації суспільства: монографія / В.І. Шахов, О.М. Паламарчук [та ін.] – Вінниця: ТОВ «Нілан–ЛТД», 2016. – С. 241– 251.
9. Шахов В. В. Особливості становлення професійної самосвідомості в студентському віці / Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 51 / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2017. – С.134-139.
10. Шахов В.І. Особливості розвитку моральної свідомості майбутніх психологів / Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла

Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. – Випуск 48 / Редкол.: В.І. Шахов (голова) та ін. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2017. – С.192-198.

11. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления: Монография. М.: МОСУ, 2001. – 272 с.

12. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Пер. с англ./ Общ. ред. и предисл. Толстых А. В. - М.: Издательская группа "Прогресс", 1996. – 344 с.

13. Marcia J.E. Identity in adolescence // Adelson J. (ed.) Handbook of adolescent psychology // J. Person. – 1970. – V. 38. – N 2. – P. 249-268

Відомості про авторів:

Шахов Володимир Іванович – доктор педагогічних наук, професор кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Шахов Владислав Володимирович – магістр психології, асистент кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського